

‘લાગણી’: એકલહુવોરની સભર કથા

રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથા ‘લાગણી’ ૧૯૭૬માં પ્રકાશિત થઈ ત્યાર પછી એની નવી આવૃત્તિઓ થતી રહી છે. એ સૂચવે છે કે આટલાં વરસો પછી પણ ‘લાગણી’ વાંચકોને ગમે છે. એ પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થઈ તે પહેલાં ‘જન્મભૂમિ’ની રવિવારની પૂર્તિમાં દર અઠવાડિયે છપાઈ હતી. એ પહેલાં રઘુવીરભાઈની ‘વેણુ વત્સલા’ પણ દર રવિવારે ‘જન્મભૂમિ’માં પ્રકાશિત થઈ હતી. એમને પ્રશ્ન થયો હતો, ‘કુતૂહલ જગવતી ઘટનાઓની શૃંખલાના અભાવે માત્ર માનસિક સંચલનો પર મદાર બાંધતી વાર્તા વિશાળ વાંચકવર્ગને અનેક રવિવારો સુધી કેવી રીતે જકડી રાખે?’ જોકે ‘લાગણી’ને પરિસ્થિતિ અને ઘટનાની અણધારી મદદ મળી હોવાનો સંધિયારો એમને હતો.

રઘુવીરભાઈએ આ નવલકથા ‘ઉપરવાસ’ પછી લખવા માંડી હતી. ઘણી વાર બૃહદ કૃતિના સર્જન દરમિયાન એવું કશુંક સૂઝી આવે, જેનાં મૂળ લખાઈ રહેલી કૃતિમાં હોય. એ કથાનક સ્વતંત્રપણે વિકસવા માંડે અને પોતાની અલગ માંગ સાથે સર્જકની સામે ઊભી રહે. ‘લાગણી’માં વિસ્તારની શક્યતા નહોતી કે બહુ લાંબો પટ આવરવાની આવશ્યકતા પણ નહોતી. ‘લાગણી’માં સમાજ આવ્યો છે પરંતુ એના કેન્દ્રમાં એક વ્યક્તિનાં માનસિક સંચલનો છે, સમાજ પૃષ્ઠભૂમિમાં રહે છે. દિગ્ગીશ મહેતાએ ‘લાગણી’ની પ્રાસ્તાવિક નોંધમાં નોંધ્યું છે એમ આ નવલકથા આપણી ગ્રામજીવનની નવલકથાઓમાં બનતું એથી આગળ વધે છે. એમણે કહ્યું છે: ‘આ વખતે પન્નાલાલભાઈના કાનજી-જીવીની જ વાત નથી. એ બે વચ્ચે હવે અભુભાઈનો, અમેરિકાનો ઓળો પડ્યો છે. કપા’ની દવાનો દવ તેમનામાં લાગી ચૂક્યો છે. એમના મેળા, એમના દુકાળ, એમનાં આણાં અને વળામણાં – એટલેથી વાત હવે આગળ ચાલી છે.’ સમયની સાથે ગામડું પણ બદલાયું. ‘ઉપરવાસ’નો રેલો આગળ લઈ જતી ‘લાગણી’ની ભાષા બદલાઈ છે. રઘુવીરભાઈ કહે છે: ભાષાનું ‘મૂળ કાઠું બદલાઈ ન જાય એની કાળજી રાખી.’

‘લાગણી’ મોટે ભાગે કથાનાયક લાલજીના ચિત્તમાં આકાર લે છે, જાણે એનું મન રંગભૂમિ હોય અને એક આખું જીવનનાટક એના પર ભજવાતું હોય, જુદા અર્થમાં ‘દિલધડક’ રીતે. દિલધડક એટલા માટે કે એમાં લાલજી નામના માણસના દિલમાં રહેલી લાગણી શબ્દેશબ્દે ધબકે છે. બધું જ દશ્યાત્મક બનતું રહે છે. મને એની દશ્યાત્મકતા આકર્ષી ગઈ હતી. એથી મેં ‘લાગણી’ નવલકથાનું રેડિયોનાટકમાં રૂપાંતરણ કર્યું હતું. ૧૯૮૫-૮૮ના ગાળામાં

હું આકાશવાણીના વડોદરા કેન્દ્ર પર કામ કરતો હતો. મેં સ્ક્રિપ્ટ લખી અને ભરત ચૌહાણે અમદાવાદ કેન્દ્ર પરથી પ્રસ્તુત કર્યું. મારે જોવું હતું કે ચલચિત્ર કે ટેલિવિઝન જેવા વિઝ્યુઅલ માધ્યમ માટે વધારે અનુકૂળ કૃતિને માત્ર ઉચ્ચરિત શબ્દોના માધ્યમમાં રેડિયોનાટકરૂપે કેવું ‘દશ્યરૂપ’ આપી શકાય? મોટો પડકાર એ હતો કે માત્ર સંવાદો અને સાઉન્ડ ઈફેક્ટસની મદદથી શ્રોતાઓ એમના ચિત્તમાં પાત્રો, પરિવેશ, ઘટનાને ‘જોઈ’ શકે અને લાલજી અને અન્ય પાત્રોનાં મનોસંચલનોને અનુભવી શકે. એ કામ ચાલતું હતું ત્યારે રઘુવીરભાઈએ લાલજીના મનમાં પ્રવેશીને કેવી સર્જનાત્મકતાથી એનું ભાવજગત ખોલી આપ્યું છે એ વાત મને નજીકથી સમજાઈ હતી. લાગણીના અમૂર્ત ભાવને અહીં નક્કર આકાર મળ્યો છે. ‘લાગણી’ની પ્રથમ કે દ્વિતીય આવૃત્તિના મુખપૃષ્ઠનું ચિત્ર પણ મને આકર્ષી ગયું હતું. ચિત્રમાં યુવતીનો ચહેરો હતો, એની બંને આંખમાંથી ટપકતાં અશ્રુની જગ્યાએ બે ફૂલ મૂક્યાં હતાં. એ પણ લાગણીનું દશ્યસ્વરૂપ.

કથાકાર રઘુવીરભાઈની પાત્રોને વિકસાવવાની કલાસૂઝનું મને વિશેષ આકર્ષણ છે. નાનાંમોટાં બધાં પાત્રો જીવંત વ્યક્તિની જેમ વાંચકના ચિત્તમાં ઊઘડે અને લાંબા સમય સુધી સ્મૃતિમાં અકબંધ રહે. પાત્રોનું એ રીતે ઊઘડતા જવું કથાના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે. સમર્થ સર્જક વાર્તા કે નવલકથા લખતાં પહેલાં, ઘણી વાર લખતાં લખતાં, એનાં પાત્રોની બધી જ રેખાઓ સ્પષ્ટપણે કલ્પી લે તો એનાં કેવાં સુપરિણામો મળે એ રઘુવીરભાઈની કૃતિઓમાંથી મેં જાણ્યું છે. (રઘુવીરભાઈએ થોડો સમય ‘દિવ્યભાસ્કર’ અખબારની રવિપૂર્તિ ‘રસરંગ’ માટે કથાર્કડિકાઓ લખી હતી. એમાં પણ બહુ ઓછા શબ્દોમાં પાત્રોનાં ગાઢ ચિત્રો દોર્યાં હતાં.) ‘લાગણી’નાં લાલજી, રેવા, વીરજી જેવાં પાત્રો તો ખરાં જ – મુખી, રેવાના પિતાજી, અભુભાઈ, સુંદરી, લાલજીનો મોટોભાઈ, ભાભી, ભરવાડણ ગગી, ડેરીનો કારકુન જેવાં અન્ય પાત્રો પણ સુરેખ બન્યાં છે. ક્યારેક તો થોડાં લસરકાથી આખું પાત્ર ઊઘડી જાય છે. લાલજીનાં ભેંશ અને કાબરો કૂતરો પણ લાગણીનો ભાવ મૂર્તિમંત કરે છે. લાલજી કપાસની દવા પીને ડોસ્પિટલમાં જીવનમરણ ઝોલાં ખાય છે ત્યારે વીરજી કાબરાને ગાંઠિયા આપે છે તો એ સુંઘતો પણ નથી.

એક ગામડિયો માણસ લાલજી – બાપે સાધુઓએ વેચ્યો પરંતુ પાછો આવી ગયો. મોટાભાઈએ અવગણ્યો. ખેતરમાં જ પડ્યો રહે છે. લોકોની નજરે જાત વનાનો, અપશુકનિયાળ, અક્કરમી, પરચી-છવી કે અઠાવીસ વરસનો વાંઢો. ભીતરમાં એક શરત લઈને જીવતો સાચો માણસ. એને માણસાઈ અને લાગણીથી ઓછું કશુંય જોઈતું નથી. નવલકથાના આરંભે એના દોસ્ત શવજીએ આપઘાત કર્યો પછી મુખી લાલજીને સૂચવે છે – ‘પેલો શવલો મરી ગયો એની વહુને ઘરમાં ઘાલવી છે?’ શવજીની વહુ તો લાલજીની ભાભી જેવી. લાલજીનો મુખીને જવાબ છે: ‘સાલા તને લાગણી ન હોય પણ હું તો માણસ છું.’

લાલજીનું આ રૂપ સમગ્ર નવલકથામાં જુદીજુદી બાહ્ય અને આંતરૂ પરિસ્થિતિઓમાં ઊઘડે છે, બલકે વિકસે છે. એનું નિરૂપણ એ ‘લાગણી’ની કથા. ત્યાં સુધી કે છેલ્લે રેવાનો બાપ,

એની મા પણ, લાલજીને રેવાનો હાથ ઝાલી હેંડવા માંડવાનું કહે છે ત્યારે રેવાનો ભાઈ એનો વિરોધ કરે છે. લાલજી રેવા સાથે જવા પણ માંડે છે પરંતુ થોડે આગળ જઈને ઊભો રહી જાય છે. એ કોઈ બાહ્ય પડકારને લીધે ઊભો રહ્યો નથી, હંમેશાં લાગણી શોધતા પેલા માણસે એને અટકાવ્યો છે. દિગ્ગીશ મહેતા કહે છે: ‘લાલજીની ખરી ખૂબી તેની આ જિંદમાં છે... લાલજી મરદ તો છે જ, પણ મરદ ઉપરાંત તેને માણસ થવું છે. વસમું છે પણ મરવા સુધી વાત આવે છે તોય તે તેનો પ્રયત્ન મૂકતો નથી.’

શવજી કપાસની દવા ખાઈને આપઘાત કરે છે એથી લાલજીના મનમાં ઊઠતાં વિચારવમળોની સાથે કથાનો પ્રારંભ થાય છે. લાલજીની પ્રતિક્રિયા છે: ‘સાલા બાયલા છે બધા મરનારા. મરવું જ હોય તો છાતી તોડીને ન મરે? દિયોર જીવાત ને મચ્છર તો હવે આ બધી દવાઓથી ટેવાતા જાય છે. એકલો માણસ જ મરે છે...’ વક્તા એ છે કે કથાના અંતે એ જ લાલજી પોતે પણ કપાસની દવા પીને આપઘાત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ બે બિંદુની વચ્ચે કથાપ્રવાહ વહે છે. એના કેન્દ્રમાં છે લાલજીની સાચી લાગણીની ઝંખના અને સાચો માણસ બનવાની હઠ. એને કોઈ પણ વાતમાં લાગણીથી ઓછું કશુંય જોઈતું નથી. શવજીને બાળવા જાય છે ત્યારે પોલીસતપાસની બીકથી વિધિસર સ્મશાને લઈ જવા જેટલો સમય નથી. લાલજીની પહેલથી એના શબને ખાટલા પર ઉપાડી જવો પડે છે. લાલજી સંવેદે છે: ‘ખાટલો ઉપાડ્યો ત્યારે સાલું રુંગું આવી ગયેલું. એટલીય લાગણી ના હોય? ખેતરમાં પડી રહ્યા એથી શું પાળિયા થઈ ગયા?’

ઉંમર મોટી થઈ ગઈ છતાં લાલજીનું ઘર મંડાયું નથી. સાધુઓ પાસેથી પાછો આવ્યો ત્યારે માબાપ મરી ગયાં હતાં. મોટાભાઈને ઝેર જેવો થઈ પડ્યો. એણે જમીનમાં પૂરતો ભાગ આપ્યો નહીં. તેમ છતાં લાલજી એમના માટે વિચારે છે: ‘ભલે એણે મને અડધોઅડધ ભાગ ન આપ્યો પણ ત્રણ વીઘાં જમીન તો કાઢી આપી! ને પાછું જૂનું ઘર! પછી મારે શું જોઈએ?’ ચુગલખોર લોકોને કહે છે: ‘એની જગાએ તમારા જેવો ભાઈ હોય તો શકોરુંય ન આલે.’ એવું નથી કે એ મોટાભાઈને ઓળખતો નથી પરંતુ લાલજીનો સિદ્ધાંત છે – દરેક માણસની ભલમનસાઈમાં ભરોસો રાખવો. આ વલણ એ છેવટ સુધી જાળવી રાખે છે.

ગામના ઉતાર જેવા, ચોરીચપાટી કરે એવા વીરજી સાથે પણ લાલજીને લાગણીનો સંબંધ. જરૂર પડે ત્યારે એને જોઈતીકરતી મદદ કરે. વીરજી ખોટું કામ કરતો હોય ત્યારે એને વારે, ધમકાવે, સાચો રસ્તો બતાવે. વીરજી મુખીને ઑઘળીઓ વચ્ચે બાંધી બાળી નાખવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે લાલજી એને લાફો મારી દે છે પરંતુ વીરજીને ઘેર દૂઝણું નથી અને એની પત્ની ગર્ભવતી છે ત્યારે એને નિયમિત દૂધ મળતું રહે એની વ્યવસ્થા લાલજી કરે છે. વીરજીને ખોટાં કામ કરતો વારે પણ એક વાર એને પૈસાના અભાવે ઘણા વખતથી દાડ પીવા મળ્યો નથી એવું જાણ્યા પછી લાલજી જ પાંચ રૂપિયા કાઢી આપે છે, ‘મારા તરફથી પીજે જા...’ એનો આ સ્નેહ, એની લાગણી, એનું માણસપણું વીરજીને પણ માણસ બનાવે છે. વાતેવાતે અને વિનાકારણે લાલજી માટે ખલનાયક બની બેઠેલા મુખીને વીરજીના હાથે બળી મરતો લાલજી બચાવે છે. લાલજીને કારણે વીરજી અને મુખી ‘માણસ’ બને છે.

ભરવાડણ ગગી સાથે એક વાર દેહસંબંધ બાંધ્યો હતો. ગગીને મોટી ઉંમરના ભરવાડ સાથે પરણવું પડ્યું એનું લાલજીને દુઃખ છે. એક વાર એ લાલજીના ખેતરે આવી ચઢે છે. ‘તાકડે લાલજી ચા ઉકાળી રહ્યો હતો. ગગીને ચા પીવાની ટેવ ન હતી. સમ ખાઈને પીવડાવી. હાસ્તો, એક વખતની પાકી ઓળખાણ. ચા પાયા વિના તે જવા દેવાય? પણ બીજી ઢીલીપોચી વાત જ નહીં. જતાં જતાં ગગી મહેણુંય મારતી ગઈ: ‘તમે તો જાણે બધુંય ભૂલી જ ગયા ભિયા!’ લાલજીની પ્રતિક્રિયા છે: ‘કશુંય ભૂલ્યા નથી ભાઈ, કશુંય ભૂલ્યા નથી, પણ શું થાય? આ માણસ છીએ એની જ બધી મોંકાણ છેને!’

શહેરમાં રહેતા અભુભાઈ સાથે લાલજીને બહુ સારો સંબંધ. ગૌરવ અનુભવે. અભુભાઈ અને એમની પ્રેમિકા સુંદરીબહેન લાલજીના ગામ આવ્યાં છે. એની વાડીએ જાય છે તે વખતે લાલજીનું હરખઘેલું વર્તન જુઓ: ‘એ તો થોડી વાર એમની આગળ ચાલે, ઊભો રહે, સાથે થાય, બે ડગલાં પાછળ રહીને એમને બંનેને સાથે ચાલતાં જુએ ને પછી પોતાનો હર્યોભર્યો વગડો જુએ. વિચાર કરે, અમે ત્રણ કેવાં ચાલી રહ્યાં છીએ? રામ, સીતા ને લક્ષ્મણ જ જોઈ લ્યો, હાસ્તો, બીજું શું?’ એમાં એણે માનેલાં બે સ્વજન વચ્ચેની લાગણી જોઈને મનમાં જન્મેલો સાહજિક ઉમળકો છે. અભુભાઈ-સુંદરીને પ્રાપ્ત થઈ છે એવી લાગણી પોતાને મળે એવી ઝંખના પણ એમાં છે. એ અભુભાઈ અને સુંદરીના સંબંધમાંથી પ્રેમનું ઉમદા ઉદાહરણ જોતો હતો. જ્યારે એને ખબર પડે છે કે એમના સંબંધમાં લાગણીનું તત્ત્વ નહિવત્ હતું ત્યારે એ નારાજ થઈ જાય છે. એ અભુભાઈને માફ કરી શકતો નથી. અભુભાઈ અને સુંદરીના પ્રસંગની પડખે લાલજીની સાચા પ્રેમ અને સાચી લાગણીની ભાવનાને નક્કર રૂપ મળે છે.

કૂવાનું શારકામ કરાવતા વક્તાકાકા લાલજીને અપશુકનિયાળ - અભાગિયો કહીને અપમાનિત કરે છે છતાં વીફરેલા વીરજીને એ કહે છે: ‘વક્તાકાકાનો જરાય વાંક નથી. આ આપણે ઘણાંના શકન નથી લેતા તે નથી લેતા. એક જાતનો વેમ. હોય એ તો.’ બહારથી સ્વસ્થ હોવાનો ડોળ કરે છે પરંતુ અંદરથી વ્યથિત છે. ખેતરમાં આવી આંબા નીચે ખાટલા પર સૂઈ જાય છે ત્યારે એની આંખો ભીની થઈ જાય છે. ‘એક આંસુ નાકને અડકતું હોઈ સુધી આવીને અટક્યું. મંજરીની તપેલી સુગંધ અને એની ચમકતી આંખના આંસુની ભેગી અસરમાં એ ઝાઝી વાર પડી રહી શક્યો નહીં. ગમતું હતું આ પડી રહેવું. થોડુંક રડી લેવાથી બધું સહેલાઈથી સહી લેવાય એમ હતું.’ અપમાનની વેદનામાં રેવાની સ્મૃતિ ભળે છે. વિચારે છે: ‘રેવાને જોયા પછી નક્કી હું ઢીલો થઈ ગયો છું. નકર આમ રૂંગું આવી ન જાય. કો’ક અભાગિયો કહે એમાં શું બગડી ગયું?’ રેવા માટે જાગેલી લાગણીએ લાલજીને આર્દ્ર બનાવી દીધો છે.

લાલજીમાં રહેલી લાગણીની ઉત્કટ ઝંખના રેવાના સંદર્ભમાં સવિશેષ પ્રગટે છે. નવલકથાનો મૂળ કથાપ્રવાહ પણ એ જ છે. બાજુના ગામની રેવા સાથે લગ્ન કર્યા પછી અમેરિકા ગયેલા છોકરાએ છૂટાછેડાનો કાગળ લખી દીધો હતો. એ વાત જાણ્યા પછી લાલજી મુખી અને મોટાભાઈની સહાયથી પોતાનું એની સાથે ગોઠવાય એ માટે પ્રયત્ન કરે છે. એમનું નકારાત્મક

વલાણ જોઈ એ જાતે જ રેવાને ઘેર પહોંચી જાય છે. રેવા ઘરમાં એકલી છે. લાલજી એને મળે છે. એનું નામ સાંભળતાં જ સગપણ જેવું લાગવા માંડે છે.

જેને વરવાની મનોકામનાથી આવ્યો છે એ અજાણી યુવતીને પોતાનો પરિચય આ રીતે આપે છે: ‘હું નથી મોભાદાર માણસ કે નથી મોટો ભણેશરી. નામેય કંઈ તમારા જેવું રૂપાળું નથી. લાલજી. એકલો છું. સાવ એકલો ને અડબંગ. વગડાના રોઝ જેવો. ક્યારેક મોર જેવો મીઠો લાગું તો ક્યારેક ખરા બપોરે ભટકતા ભૂત જેવો લાગું. આ તો જરા કપડાં ઊજળાં પહેર્યાં છે તે કંઈક વળાકામાં દેખાઉં છું; બાકી, તમારા સમ, મારામાં એવું કશું નથી. તમને ગમે એવું તો કશું નથી... છતાં આવ્યો છું, બેઠો છું ને હજી સાન ઠેકાણે આવી નથી તે નશરમો થઈને ન કહેવાનું કહેવા લાગ્યો છું. સાચું કહું છું: મતલબનો સગો થઈને આવ્યો છું. મનમાં થયું કે જાઉં. બીજાઓને વીનવી જોયા પણ સહુએ વાયદા કરવા માંડ્યા. મને થયું કે જાઉં ને કહી આવું. ભાયગ પાંસરું તે તમે જ ભેગાં થ્યાં. તમને ખોટું લાગે તો ટુંકારો દઈને ઉઠાડી મૂકજો. કૂતરાંને ખાસડું મારતાં હો એમ દૂટું ખાસડું મારજો પણ ભગવાને હવે મેળાપ કરાવ્યો જ છે તો કહી જ દઉં છું. હું તમારી સાથે સગું કરવાની વાત લઈને આવ્યો છું.’

લાલાજીની રજૂઆતમાં સચ્ચાઈ, પ્રામાણિકતા, પારદર્શકતા છે. રેવા એને છોડી દેનાર યુવક પ્રત્યે અણગમો દર્શાવવા લાગે છે તો લાલજી માટે હવે રેવા સાથે પોતાની સગાઈ કેવી રીતે થઈ જાય એનો સવાલ રહેતો નથી. એ રેવાને અપમાનિત કરનાર પેલા યુવાનને કેમ કરીને નીચું જોવડાવી શકાય એનો વિચાર કરવા લાગે છે. લાલજીના આ ભોળપણની ભીતર છુપાયેલી સાચા માણસની લાગણી રેવા સુધી પહોંચે છે. એ એને પોતાના બાપાને ખેતરમાં ભેગા થઈ આવવાનું સૂચવે છે. રેવાનું પણ મન થોડું ઢળતું જોઈ લાલજી ફરી કહેવા લાગે છે: ‘તમને ભેગા થયા પહેલાં તમારા બાપા સાથે વાત થઈ હોત ને એમણે ના પાડી હોત તો વાંધો ન હતો. પણ હવે તમારી સાથે આમ ઓળખાણ થયા પછી એ ના પાડે તો જરા લાગી આવે. જરા લાગી આવે એમ તો કહેવાનું, બાકી, ઘણું લાગે. ટાંટિયા જ ભાંગી જાય. ઘેર પહોંચતાં તો ઘડપણ આવી જાય. શું સમજ્યાં?’

રેવાને થાય છે: ‘આ માણસ તો કંઈક જુદી જ બોલી બોલે છે. એ બોલે છે એ બધું મનમાં વસતું નથી પણ થોડુથોડું ગમે તો છે જ... કંઈ ભોળો તો નથી લાગતો. પણ ભલો લાગે છે ખરો. માગીને બધું લે એવો છે પણ છેતરે એવો નથી. બળજબરીય ન કરે... એનું ચાલે તો અત્યારે ખભે બેસાડીને લઈ જાય.’ વાંચકોને અત્યાર સુધી લાલજી ‘દેખાયો’ હતો, રેવાની નજરે એ પહેલી વાર ‘પરખાય’ છે.

પોતાનું સગું કરવા આવેલો માણસ પોતાના વિશે જાતે જ બધું નીતર્યા જળ જેવું સાફ કરી આપે એનું નામ જ લાલજી. એ તો રેવા સાથેની પહેલી મુલાકાતમાં અનુભવવા મળેલી લાગણીના આછા સ્પર્શથી સંતોષ માનીને આખું જીવતર કાઢી નાખે એવો છે. રેવાથી દૂટો પડ્યો ત્યારે છેલ્લી વાર હસવામાં ચમકી ઊઠેલા એના દાંત પરની સોનેરી રેખો યાદ આવતાં જ એનું મન હળવુંફૂલ થઈ ઊઠે છે: સંવેદે છે: ‘આમ મળાયું એય ક્યાં ઓછું છે?’